

ESIMENE EESTIKEELNE AABITS

AIVAR PÕLDVEE

Nii nagu kirjanduse puhul on sünnis meenutada lugejat, ei pääse lugejaskonnast rääkides mööda aabitsast. Aabits on võti, mis avab ukse kirjasõna juurde. Luterlikus ühiskonnas täitis aabits sajandeid ka katekismuse ülesannet, pakkudes kristlasele vajalikku tekstiiniimumi. See tõttu peetakse esimest aabitsat oluliseks rahvuskultuuri teetähiseks. Esimese eestikeelse aabitsa küsimus pole ometigi selge. Soomlastel on asi klaar: trükitud raamatu ajalugu algab aabitsast (1543), mille autor Mikael Agricola tõlkis ühtlasi Uue Testamendi (ilmus 1548) ja pani aluse soome kirjakeelele. Läti aabitsaloo alguseks peetakse nn Tartu aabitsat, s.t Tartu Ülikooli raamatukogus säilitatavat defektset trükipoognat, mis trükiti oletatavasti 1680. aastate algul. Selle aabitsakukk on sama mis 1694. aastal Riias trükitud vanimas säilinud tallinnakeelses Bengt Gottfried Forseliuse koostatud aabitsas. Kõnealust läti aabitsat (mille puhul kriitilisemad autorid ütlevad „vanim säilinud”) seostatakse koolide asutaja ning piiblitõlkija Johann Ernst Glücki nimega. Et aabits oli odav tarberaamat, mida ei pärandatud tulevas-tele põlvedele, vaid „loeti ära”, on nende säilimine juhuslik ning leidmine õnneasi (vt tabelit). Agricola aabitsa fragmendid¹ tulid päevavalgele kaanetaitemakulatuurist (kolme leiuna 1851., 1904. ja 1966. a) nii nagu meie Wanradt-Koelli katekismuse leheküljedki – miks ei võiks selliseid üllatusi oodata ka tulevikus. Artiklis vaatame üle eesti aabitsaloo alguse kohta esitatud arvamused ja allikad ning püüame need siduda võimalikult terviklikuks pildiks.

Tabel.

	Esimese (kursiivis vanima säilinud) aabitsa ja Uue Testamendi ilmumisaeg*					
	soome	rootsi	saami	läti	tartu	tallinna
aabits	1543	<i>1611</i>	1619	u 1683	1698	1641, 1694
Uus Testament	1548	1526	1811	1685	1686	1715

* ER 2000; Willke 1965; Kotkaheimo 1989; Forsgren 1988; Labrence 1988.

„Laudne aabits”

Eestikeelse aabitsa ilmumisaega on püütud kirjutada võimalikult varaseks. Isegi entsüklopeedia ütleb, et esimene kindel teade eestikeelse aabitsa kohta pärineb 1575. aastast (ENE 1: 9). Mis on selle väite taga? 1575. aasta aabit-

¹ Vt taastatud lehekülgi: http://digi-tilaukset.lib.helsinki.fi/pelastakirja/p22-06_abckiria.pdf. Kommenteeritud väljaanne: Agricola 2007.

sast kirjutas esmakordselt Hans Treumann (1959: 567–568) seoses Tallinna suures linnakoolis, s.t ladina- ehk triviaalkoolis õppinud vaese koolipoisi Michael Slachteriga. Arveraamatu² sissekanne 8. augustil 1675 ütleb, et poisile on ostetud 18 killingi eest *ein brederen A b c bock* ehk „laudne aabits”. *L a u d n e a a b i t s* oli eesti aabitsate üks vanemaid tüüpe, mis aabitsaraamatuga asendati alles 1641. aastal, väitis Treumann (1959: 568), kirjeldades seda paberile trükitud tähestikuna, mis kleebiti lauakese peale: säherduse trükitöö jaoks polnud vaja isegi trükikoda, vaid sellega said hakkama raamatuköitjad. Tegelikult on sellise lihtsa aabitsatüübi saksakeelne nimetus *Buchstabentafel* või *ABC-Täfelchen*, ladina keeles *tabulae abcdariae*. Voldemar Miller (1978: 29) juhtiski tähelepanu, et jutt on siiski *r a a m a t u s t (bock)*, ja esitas küsimuse, kas tegu on laudaabitsa eritüübiga mitmel laual või juba päris trükitud aabitsaraamatuga. Viimase olemasolu näib Milleri arvates tõestavat Püha Vaimu kiriku õpetaja Georg Mülleri jutlus, milles kõneldakse aabitsaraamatust kui eesti kogudusele tuntud asjast. Müller (2007: 554–555) jutlustas 12. juulil 1605, et meie ei ole „siin maa peal midagi enam kui päris noored lapsed, kes pannakse esmalt kooli ja kellele antakse aabitsaraamat. Sellesama raamatu mõistmisega õpivad nad õigesti tundma Jumalat ning mõistma teisi raamatuid, kui nad kasvavad suureks ja saavad vanemaks. Just nõnda [...] oleme sina ja mina kõige kõrgema Jumala aabitsakooli poisid ja tüdrukud...”. Mülleri ääremärkusest selgub, et tegemist on tsitaadiga Marcus Scultetuse teosest „Warer Christen Creutz” (1588; VD16³; ZV 14229) ehk retoorikaga, millel koguduse eelteadmistega ei pruukinud olla rohkem kokku puudet kui teisel nimetatud Homerosel (vt Tohver 1935: 18, 23–24).

Milleri ja Mülleri sõnu võimendades väidab Lembit Andresen (1983: 491–493; 1993: 9–11; 1997: 94–97), et kõnealune aabits oli eestikeelne ning köidetud puust kaante vahele, ja lisab, et (eestikeelseid?) ABC-raamatuid oli käibel mitmesuguseid: näiteks teisele koolipoisile, Henricus Gelckmannile, osteti 1576. aastal kaks aabitsat, esimene 9, teine 27 killingi eest. Tallinna vaeste koolipoiste institutsiooni uurinud Kaja Altof (1986: 36; 1987: 78–79) ütleb, et arveraamatu sissekanded ei anna alust pidada neid aabitsaid eestikeelseteks. 1575. aasta aabitsat ei maini ka retrospektiivne rahvusbibliograafia (ER 2000; vrd Annus 1989: 558). Aga tänaseks on see ammune oletus muutunud aabitsatõeks, nii et 2005. aastal peeti koguni eestikeelse aabitsa 430. aastapäeva.

Vaessed koolipoisid, kellest suure osa moodustasid eestlased, õppisid suures linnakoolis üldistel alustel, kuid neid peeti ülal ja varustati raamatutega, et tublimaist võiks saada kiriku- või kooliõpetajad. Algklassis õpiti saksa keeles lugema ning tuubiti katekismust, kahes kõrgemas klassis omandati ladina keel ja humanistlik põhiharidus. Institutsiooni hoolealusteks said poisid arvatavasti juba kirjaoskajatena, mistõttu aabitsaid on arveraamatusse märgitud vaid kolmel korral. Asjaolu, et Henricus Gelckmannile osteti kaks aabitsat, laseb end selgitada õppekavaga: kõigepealt omandati lugemine saksa keeles, järgmises klassis aga tekkis vajadus ladinakeelse aabitsa järel (vt Schiemann 1894: 10–25; Naber 1989: 99–103). Henricus Gelckmanni teisele

² Tallinna Oleviste kirikukihelkonna vaeste koolipoiste eestseisjate arveraamat 1553–1603. TLA, f 230, n 1, s 437 (A. a. 25), I II 46a.

³ Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts, <http://www.bsb-muenchen.de/1681.0.html> (1. V 2011).

aabitsale, mis osteti 7. juunil 1576, järgnes 12. juunil 2 marga 9 killingine (s.o 81-killingine)⁴ *donates* (Donatuse grammatika), mis tähendab, et poiss alustas ladina keele õpinguid. Ka Michael Slachterile osteti 5. oktoobril 1576 lisaks 27 killingit maksnud eestikeelsele katekismusele (*eyn vnduysz Categ-hyssmus*) kaks ladinakeelset raamatut: 2 marga 9 killingi eest *elementa* (Melanchthoni „Grammatices Latinae elementa”)⁵ ja 1 marga 18 killingi (s.o 54 killingi) eest *Compendium Grammaticæ* (Melanchthoni grammatika kokkuvõtte).⁶ Hinna järgi võib öelda, et 18 killingit maksnud laudne aabits ei olnud lihtne lugemistahvel, vaid laudkaante vahele köidetud väike raamat (vrd tagapool). Raamatuna (*A b c bock*) on ju kirja pandud ka Henricus Gelckmanni aabitsad, üks neist poole odavamgi kui koolivenna oma. Silmas pidades, et Michael Slachter valmistus rinda pistma Melanchthoni grammatikaga, oli tema aabits tõenäoliselt ladinakeelne. Eestikeelse raamatu puhul oluaks ootuspärane kirje arveraamatus *eyn vnduysz A b c bock*.

Näidis. Rootsikeelse aabitsa (Tallinn, 1769) esi- ja tagalehekülj (Eesti Kirjandusmuuseumi arhiivraamatukogu A-2360).

⁴ 1 mark = 36 killingit.

⁵ K. Altofi (1987: 78) järgi „Elementa Rhetorices”, mis pole siiski algaja õpik.

⁶ TLÜ AR Baltika osakonnas säilinud 1570. a eksemplar (*Compendium Grammaticae pro pveris incipientibus conivgare / Ex Grammatica Philippi Melanthonis*) on 58-leheküljeline, 8° (X-179).

Eestikeelse aabitsa olemasolu XVI sajandil ei saa täielikult välistada, kuid potentsiaalse lugejaskonna ja kiriku organisatoorse valmisoleku puudumise tõttu on see väheusutav. Võib arvata sedagi, et eesti aabitsa ilmumine kui tähtis jumalasõna levitamise abinõu oleks leidnud mainimist mõnes dokumendis, Heinrich Stahli käsi- ja koduraamatu või grammatika eessõnas, miks ka mitte Balthasar Russowi kroonikas, oli ju kroonik Tallinna Püha Vaimu eesti koguduse pastor (1566–1600). Aabitsast lugemaõpetamist mainitakse näiteks soome jutluseraamatu (1621) eessõnas (Kotkaheimo 1989: 63).⁷ Samalalaadne kirjakoht leidub eestikeelse kirikukäsiraamatu (1654–1656) eessõnas, kus soovitatakse, et majaisad oma eestlastest mõisarahvale hommikuti ja õhtuti ette loeksid või laseks seda teha oma koduõpetajatel, aga ka mõni nende eestlasest kasvandik võiks, kui võimalik, väljatulnud aabitsaraamatu-kesest ise lugema õppida, et siis teistele lastele mõisates ja [talu]majades ette lugeda.⁸

Jheringi aabits

Jheringi aabitsaks nimetatakse eesti raamatu-, kirjandus- ja kooliloos esimest kindlamalt dateeritud eestikeelset aabitsat, mis ilmus oletatavasti 1641. aastal, aga pole säilinud. Aabitsat mainis esimesena rootsi ajaloolane Gustaf Oskar Fredrik Westling (1896: 357–358, 362): „Jhering andis välja esimese (tõenäoliselt 1641).” Westling viitas piiskop Joachim Jheringi ettepanekutele, mis esitati 25. jaanuaril 1642 Eestimaa kiriku sinodile (*Synodalische Proposition*). Dokument asub Rootsi Riigiarhiivis ja samas on säilinud vaimulikkonna selgitused 28. jaanuarist.⁹ Neid dokumente on refereerinud Johan Köpp (1959: 36–45), kes tegi uue aspektina teatavaks, et Jheringi aabits oli H. Stahli käsiraamatust võetud (vt ka Vööbus 1965: 123). Kodumaised aabitsauurijad pole neid lisandusi märganud, ka siinse artikli autori esitatud andmed (Põldvee 1994: 24–26) on jäänud tähelepanuta. Käibes on ikka Villem Altkoa vahendatud teade Haljala ja Viru-Nigula 1643. aasta veebruari visitatsiooni-protokollidest, kus mainitakse, et piiskop on annetanud mõne aabitsaeksemplari, millest on hõlpsam lugema õppida kui Stahli manuaali järgi (Altkoa 1971: 598; Annus 1989: 558; ER 2000: nr 20, 74–75). Lembit Andresen (1983: 493) tugineb aga piiskopi 1642. aasta sügise ringkirjale, märkides, et see dokument kinnitab seni vaieldavaks peetud aabitsa olemasolu, ja lisades, et aabits võis ilmuda ka enne 1641. aastat. Ringkirja postskriptumi 8. punkt ütleb, et talupoegadele tuleks väljatulnud aabitsaraamatukest soovitada ning mõisates ja pastoraatides kasvandikke lugema õpetada.¹⁰

⁷ Vanuselt teine soomekeelne aabits on säilinud aastast 1629.

⁸ „...und wenn es möglich ist / von ihren Auffzüglingen etliche darzu halten / dasz sie ausz dem auszgegangenen ABC Büchlein selbst lernen lesen” (Hand- Hausz- Und Kirchen-Buch.... 1654–1656: B iiij).

⁹ RA, Livonica II: 32 (varasem nr 119).

¹⁰ *Ihnen mit höchstem fleisz vnd gebührender moderation das auszgegangene Ehnstische A B C Büchlein commendiren, vnd dasz die Auffzüglinge in den Höfen vnd Pastoraten gehalten werden / darinnen zu lesen lernen.* Piiskop Jheringi ringkiri, 18. X 1642, trükis. EAA, f 1187, n 2, s 315, l 10 (http://www.eha.ee/plakatid/show_img.php?id=756&file=756_003.png; 1. VI 2011).

Joachim Jheringi teeneid Eesti kirikuloos on raske üle hinnata (vt Vööbus 1965; Isberg 1970: 95–130). Nyköpingi praosti ametist 1638. aastal Eestimaa piiskopiks määratud Jhering tegutses siinse kirikuelu ümberkorraldajana kuni aastani 1657, mil ta suri Stockholmis katku. Kesksel kohal oli Jheringi reformiprogrammis talurahva seas kirikudistsipliini ja ristiusu tundmise süvendamine. Ristiusu õpetamist takistas muuhulgas vaimulike vilets eesti keele oskus ja abiliste puudumine. Rootsisis, kus kihelkonnad olid väiksemad, peeti katekismuse ja lugemise õpetamist köstri või kaplani ülesandeks, aga Eestimaal puudusid kaplanid maakogudustes hoopiski ning köstritki polnud sugugi igas kihelkonnas. Ja kui köster olemas oli, ei pruukinud ta lugeda osata. 1641. aasta sinodil esitas piiskop juhtnöörid katekismuse õpetamise kohta: osa kuulajaid on lapsikud ja vähiklikud, neile tuleb üksnes katekismuse viit peatükki pähe tuupida, kuni nad neid üles ütlevad ja selgeks õpivad; mõnele, kes on nii kaugele jõudnud, et suudab katekismust peast lugeda, tuleb samamoodi õpetada Lutheri seletusi. Viimaseid tuleb küsimuste abil eksamineerida, et selgusele jõuda, kuidas nad katekismusest aru saavad. Katekismuseeksami tarvis lubas piiskop koostada formulari ja teatas samas, et Tema Kuninglik Majesteet on teinud talle ülesandeks algatada Uue Testamendi tõlkimine eesti keelde ning käskinud võtta iga kiriku juurde ametisse köster, kes muu hulgas võiks õpetada külanoortele palvetamist, lugemist ja kirjutamist.¹¹ Sinodi vastuses kinnitatakse, et köster on kirikuõpetajale peaaegu sama vajalik kui igapäevane leib. Aabitsast seekord veel ei räägitud, küll aga avaldasid kirikuõpetajad arvamust nii piiskopi püüdluste kui ka talurahva võimekuse kohta: nad andvat asjale õnnistuse, „ehkki [---] ei suuda oma vähese mõistusega taibata, kuidas võiks Lutheri seletused lihtsatele inimestele külge hakata”.¹²

Järgmisel sinodil 25. jaanuaril 1642 pidi piiskop tunnistama, et lubatud *Examen Catecheticum* pole veel valmis. Sinod avaldas lootust, et kui see valmib, võtab trükikulud enda kanda rüütelkond. Seejärel jõuti aabitsa juurde: „Vahepeal on aga piiskop järele kaalutud põhjustel härra Stahli käsiraamatust ühe fiibli ehk Abc-raamatu ekstraheerinud ja välja anda lasknud. Eelkõige selleks otstarbeks, et katekismuse uued õppijad võiksid saada kindla püsiva formulari, mille järgi nad palumist hakkavad harjutama ja tõelise kristluse aluseid õigesti vastu võivad võtta. Ja on meie hoolsaks palveks ja manitsuseks kõrgesti austatud vendadele: nad ärgu õpetagu sellest raamatukesest lugemist (kus võimalik, tähtedega) mitte üksnes ise oma majades, vaid ka köstrite ja õpetavate tudengite abil mõisates vähiklikele peredele, sulastele, eriti aga kasvavatele eesti poistele ja tüdrukutele, et nood oma lastele ja järglastele nõnda aja jooksul tõsisema jumaliku manitsuse varal õndsuse aluspõhja võiksid pärandada. Seeläbi saab kõrgesti austatud pastoritel koguduse katehhiseerimine hõlpsamaks tehtud, liigränk kristluse mittetundmine talurahva seas ravitsetud ja lõpuks võiks seeläbi Lutheri seletused lihtsatele inimestele Jumala abil külge hakata.”¹³

Kirikuõpetajad vastasid: „Väljaantud ja laialijagatud Abc-raamatut peame me küll kasutoovaks ja sobilikuks, tahame seda ka oma majades esialgu ettelugemiseks ja võimalust mööda ka oma [talu]perede lugemaõpetamiseks

¹¹ Piiskop Jheringi ettepanekud Eestimaa sinodile, 3. II 1641. RA, Livonica II: 32.

¹² Eestimaa sinodi vastused, 6. II 1641. RA, Livonica II: 32. Vrd Köpp 1959: 42.

¹³ Piiskopi ettepanekud sinodile, 25. I 1642. RA, Livonica II: 32.

tarvitada, nii palju kui võimalik ka mõisates kasutusele võtta, kuid ei saa ette kujutada, kuidas tegelikult lugemiseni jõuda, enne kui kirikud selleks kõlvuliste köstritega varustatakse. Alles siis loodame, et see [aabits] oma eesmärgi saavutab, milleks meie omalt poolt nõu ja jõuga kaasa aidata tahame.”¹⁴

Aabitsa kirjeldus

Nagu piiskop sinodile teada andis, ilmus aabits vahepeal, s.t kahe kirikukogu vahelisel ajal, ja kuna pastorid mainivad, et aabits on juba laiali jagatud, siis kõige tõenäolisemalt trükiti see 1641. aasta sügisel. Et aabitsa katekismuse-tekstid olid võetud Heinrich Stahli kirikukäsiraamatu esimesest osast (1632; vt ER 2000: nr 13), võiks seda raamatukest nimetada ka Stahli aabitsaks. Samal sügisel ilmus Stahli, kes oli juulis määratud Ingerimaa superintendendiks, Tallinnas eestikeelsete jutluste kogu „Leyen Spiegeli” talveosa (Stahl 1641). Andmed, et ta oleks aabitsa koostamisel isiklikult kaasa löönud, siiski puuduvad. Aabitsa trükkis Tallinna gümnaasiumi trükikal Heinrich Westphal. Üsna kindlalt võib väita, et aabitsaid trükiti gümnaasiumi trükikojas algusaajast (1634) peale – esialgu küll saksa, ladina ja rootsi keeles –, sest nõudlus oli pidev ning puudus põhjus neid lihtsaid raamatuid mujalt sisse osta.

Milline nägi 1641. aasta aabits välja? Retrospektiivsest rahvusbibliograafiast (ER 2000: nr 20) leiame üksnes aabitsa oletusliku tiitli „Abd-raamat”, aga seegi on eksitav, sest niisuguse algusega eesti tähestik kujunes välja alles XVIII sajandi algul. Lembit Andresen (1974; vt ka 1993: 14–15) oletab, et meie aabits võis olla 1638. aastal trükitud saami aabitsa sarnane. Selle saami aabitsa (8°, 32 lk) esilehelt leiame kolmes fraktuuršriftis tähestiku, ülejäänud raamat koosneb rootsi ja saami paralleeltekstiga katekismusest ja ühest kirikulaulust. Üsna samasugune nägi tegelikult välja ka varasem saami aabits (1619), mis oli ükskeelne (vt Forsgren 1988: 6–13). Ei saa välistada, et 1641. aasta eesti aabitsaski oli saksakeelne paralleeltekst – nagu kõigis teistes selle aja eestikeelsetes raamatutes –, kuid säärane lahendus teinuks trükise topeltkalliks. Nii et pigem siiski mitte. Seega võiks öelda, et Jheringi aabits esindas XVI sajandi teisel poolel Saksamaal ja mujal läbi löönud aabitsatüüpi, mille formaat oli oktaav (8°) ning maht üks poogen (s.t 16 lk). Aabits algas suure ehistahega A, millele järgnesid alfabeetilises järjekorras väiketähed, suurtähed, veel üks väiksemas šriftis tähestik, vahel eraldi vokaalid ja konsonandid, sageli ka harjutussilbid (*ab*, *eb*, *ib* jne; *ba*, *be*, *bi* jne) ja numbrid, mis kõik mahtus ära ühele-kahele leheküljele, ülejäänud oli katekismus, kui just polnud lisatud kukepilti (vt Willke 1965: 87–130; Teistler 1999: 256–271). Sellisena trükiti enamik meil ja naabermaades XVII sajandil kasutatud aabitsaid keelest sõltumata. Traditsioonist hälbis alles Forselius.

Aabitsa kasutamine

Kirjalikke allikaid, mille põhjal võiks saada aimu Jheringi aabitsa kasutamisest, on napilt. Siiski leidub dokumente, mis pakuvad seni tuntule mõne nüansi lisaks. Piiskopi koostatud juhend õpetab, kuidas aabitsatarkust omandada: selleks et pastori õpetamistööd nii kohalikel visitatsioonidel kui ka kirikus kergendada, tuleks aabitsat siin-seal mõisates soovitada ja pakkuda ning manitseda mõisnikke, et nende koduõpetajad või teised jumalakartlikud teen-

¹⁴ Eestimaa sinodi vastused, 28. I 1641. RA, Livonica II: 32.

rid aabitsast hommikuti ja õhtuti lastele, perele ja töölistele kristliku õpetuse peatükke ette laseksid lugeda ning kristliku lauluga päeva ja tööd alustaksid.¹⁵ Kose kiriku visiteerimisel soovitas piiskop ametisse võtta köstri, kes lugeda, kirjutada ja laulda oskab, ja lisaks muudele ülesannetele, „juhul kui üksikud Jumalat armastavad koguduse inimesed soovivad lasta oma lastel ABC-raamatukesest lugemist õppida, neid tasu eest õpetada”.¹⁶ Niisiis selgub, et aabitsat kasutati eeskätt kirikus ja mõnel pool ka mõisates ettelugemiseks, tegelik lugemaõpetamine sõltus aga pastori heast tahtest ja võimekast köstrist. Aga isegi viimasel juhul anti endale aru, et jutt saab olla vaid üksikutest lastest, kelle vanemad on valmis õpetamise eest maksma. Lisagem, et luterlikus kontekstis ja saksa keele mõjuväljas tähendas 'lugema' (*lesen*) XVII sajandil ja hiljemgi ka 'palvetamist' (*beten*), millega omakorda peeti silmas eeskätt katekismuse peast ülesütlemist. Ja kui ka jõuti raamatust lugemiseni, siis raamatuks oli seesama katekismus, mõnes jõukamas peres lauluraamat, või kui ajas ette rutata, siis sajandi lõpul Lõuna-Eestis ka Wastne Testament.

Piiskop Jhering hindas olukorda realistlikult, et mitte öelda pessimistlikult. Kahe piiskopliku visitatsiooni põhjal koostas ta Eestimaa maakirikute juures avastatud tähtsamatest puudustest kokkuvõtte, kus on öeldud: „Ükski taluinimene ei taha lapsi ABC-raamatukestest ja katekismusest lugema õppida lasta.” Põhjusteks on toodud, et puuduvad köstrid ja kaplanid, kes sooviks lapsi õpetada „ilmunud ABC- ja teiste raamatukeste järgi” ning „kitsidus väheste ilmunud eestikeelsete raamatute, ka väikese ABC-raamatukese muretsemisel ja ostmisel: nii palju kui on tasuta välja jagatud, pole vastu võetud ja kasutatud”.¹⁷ Sarnaste järeldustega märgukirja saatis konsistoorium 1647. aastal Eestimaa rüütelkonnale, kellelt paluti abi, et trükkida eestikeelseid raamatuid, nagu piibel, evangeeliumid, lauluraamat, katekismus ja palveraamat, mida ka vaesed inimesed osta jõuaksid. Taas kurdetakse, et eestikeelset aabitsat ei osteta ega kasutata. Maanõunikud pidasid raamatute trükkimist enneaegseks, sest talupojad pole loomu poolest selleks valmis, aga aabitsate ostmist ja õpetamist kiitsid takka.¹⁸

Kui nüüd nende pessimistlike avalduste taustal esitada veel kord küsimus, kas Jheringi aabitsal võis olla mõni eestikeelne eelkäija, siis tundub, et mitte. Uurijate hinnangul kukkusid Jheringi püüdlused katekismuse ja lugemise õpetamiseks jõupingutustest hoolimata suuremalt jaolt läbi (Westling 1896: 347–348; Naber 1989: 134–136), üksnes Lembit Andresen (1997: 121–127) esitab illusoorseid tõlgendusi faktide pähe. Aabitsa laiemat levikut takistas koolivõrgu puudumine, kuid ka tollane veerimismeetod oli aeganõudev: lugemaõppimiseks kulus tavaliselt kaks talve. Esimesed eeldused oli aga loodud ning tasapisi hakkasid need tulemusi tooma. Suurem murrang toimus siiski alles neljakümne aasta pärast. Kooliajaloo tuntud Gabriel Herlini teatel oskas Risti kihelkonnas tema saabudes lugeda vaid üks vana naine (Wieselgren 1943: 68). Kalmarist pärit Herlin sai 1671. aastal Risti diakoniks, aga Harju-Madise pastor Johannes Forselius polnud esialgu oma uue abilisega

¹⁵ Juuru kirikuvisitaatsiooni protokoll, 18. VIII 1644. EAA, f 1211, n 2, s 21, l 2 p.

¹⁶ Kose kirikuvisitaatsiooni protokoll, 2. VIII 1644. EAA, f 1187, n 2, s 5168, l 71.

¹⁷ Kahel Eestimaa visitaatsioonil avastatud puuduste koondnimekirja (dateerimata). RA, Livonica II: 641.

¹⁸ Konsistooriumi märgukiri Eestimaa rüütelkonnale 24. II 1647 ja maanõunike resolutsioon. EAA, f 854, n 2, s 642, l 142 jj (vrd Naber 1989: 135–136).

sugugi rahul, sest ta ei suutnud seitsme nädalaga eesti keeles isegi pattude andeksandmist ära õppida. Forselius mainib kirjas piiskopile, et tema ise olevat eestikeelse jutlustamise kolme päevaga ära õppinud, aga diakonil soovitunud ta enne noorte eksamineerimist kätte võtta eesti aabits ja see pähe õppida.¹⁹

1671. aasta aabits?

Retrospektiivses rahvusbibliograafias on 1671. aasta trükisena registreeritud aabits, mida peetakse 1641. aasta aabitsa uustrukiks oletusliku tiitliga „Abdraamat” (vt märkust tähestiku kohta lk 593). Kirje on konstrueeritud kahest allikast, Martin Gilläuse kirjast (1670) palvega trükkida aabitsaid ja Adolph Simoni raamatute müüginimekirjast (1672), milles leidub eestikeelne aabits: „Järelikult ei olnud siis [1670] enam saadaval varem ilmunud aabitsat. Uus trükk võidi teha esitatud nõudmise peale järgmisel aastal” (ER 2000: nr 33; vrd Annus 1989: 558).

Sellega, et Adolph Simoni trükitud aabits oli Jheringi aabitsa uustrukk, tuleb nõustuda. Käina pastori Gilläuse kirja piiskop Johann Jacob Pfeiffle on tutvustanud Uku Masing (1962: 114): „M. Gilläus kirjutab, et tal on Käinas 50 kirjaoskajat, palub trükkida lauluraamatu juurde aabits, sest tal pole seda pakkuda. Siit tohiks vist järeldada, et J. Jheringu nimetatud aabitsat polegi ilmunud. M. Gilläus siis palunuks ometi ainult selle uut trükki.” Seda palju korratud teksti algallikast üle lugedes selguvad mõnevõrra teised asjaolud. Gilläus kommenteeris koostatava lauluraamatu käsikirja ning mainis: „[M]inu koguduses oskab (Jumal tänatud) umbes 50 või rohkem inimest raamatust lugeda, aga raamatuid on vähestel, mistõttu [neid] laenatakse üks-teiselt.” Gilläus arvab, et praegune oopus on liiga suur ja kallis, et vaesed inimesed seda osta saaksid, ning lisab, et „lauluraamatu juurde võiks trükkida tähestiku ja silbid ab, eb, ib, ob, ub, mille abil nad võiks edaspidi õppida. Paljud on siin minult sellist tähestikku küsinud, aga ma pole saanud neile seda anda.”²⁰ Aabitsat Gilläus kirjas otsesõnu ei maini. Tõenäoliselt pidas ta silmas tähestiku ja silpidega lisalehte, mis teinuks lauluraamatust ühtaegu aabitsa. Aga sellise lehekese saanuks kleepida ka puutahvile.

Adolph Simoni trükikoja raamatunimekirja on publitseerinud Hans Treumann (1970). Trükitud nimekiri algab saksa-, rootsi-, ladina- ja eestikeelsete aabitsatega, mida kõiki müüdi köitmata poognatena saja kaupa hinnaga 1 riigitaaler 13 valgerundstücki (hõbeööri). Hinnavõrdlus lubab järeldada, et kõik Simoni aabitsad olid ühepoognalised oktaavkaustas, s.t 16-leheküljelised trükised. Tükihinnaks teeb see kaks vaskööri.²¹ Jaehindu kajastavad sama trükikali köidetud raamatute 1674. aasta loendid (vt Puksoo 1937), kus on kirjas nii saksa-, rootsi-, ladina- kui ka eestikeelsed aabitsad.²² Kõige kallimad olid

¹⁹ J. Forselius piiskop Pfeiffle, juuni 1671. EAA, f 1187, n 2, s 736, l 79–80 p.

²⁰ *Eins will ich hierbey erinnert haben, nemblich das ein Alphabetum und die Syllaben ab, eb, ib, ob, ub, möchten dabey gedrucket werden, wegen derer die ins künfftige lernen würden, es sind viel die ein solches Alphabet von mir begehret haben, ich aber habe Sie damit nicht befördern können.* M. Gilläus piiskop Pfeiffle, 10. VI 1670. EAA f 1187, n 2, s 736, l 20.

²¹ 1 riigitaaler = 52 hõbeööri, 1 hõbeöör = 3 vaskööri.

²² A. Simoni köidetud raamatute nimekirjad, saadud 3. VII 1674. TLA, f 230, n 1, Bi 101, l 24–27 p, 27–30 p.

nahkköites laudkaante, haakide ja kullatisega aabitsad, mis maksid 9 hõbeööri (nt *Deutsche A. B. C. in bretter und Leder, mit Haken, fein Vergült*). Enim pakuti kehvemal paberil ja lihtsas köites 4-hõbeööriseid aabitsaid – sellised olid ka eestikeelsed eksemplarid. Eestikeelne katekismus (12°) maksis 5 ja lauluraamat 26 hõbeööri. Kõige odavamaks müügiartikliks olid saksakeelsed laudaabitsad (*fibel Bretter*),²³ mis maksid 2 hõbeööri. Simoni raamatunimekirjad ei anna alust mainitud aabitsate täpsemaks dateerimiseks, aga hulgihind osutab suurele nõudlusele. Turuga pidi trükkal arvestama ka eestikeelsete aabitsate puhul, mis omakorda viitab lugemisoskuse kasvule.

Kas Jheringi aabits on kadunud?

Jheringi aabitsaga seoses mainitakse, et see oli Noarootsis kasutusel veel 1803. aastal ja mitte ainult eesti-, vaid ka rootsikeelsena, viimane pole samuti säilinud (Andresen 1983: 493; 1993: 14; vrd Naber 1989: 134–135). Väide tugineb pastor Gustav Carlblomi kirjale. Carlblom ütleb, et Noarootsis on juba 150 aastat lugemist õpetatud, ja avaldab soovi saada teiste uute kooliraamatute kõrval „ka paremaid aabitsaid ja lugemikke, kui on vanad Jheringi rootsi- ja eestikeelsed”.²⁴ Vaevalt tähendab see repliik, et Noarootsi koolis õpiti 150 aasta vanustest raamatutest. Carlblom ostis Noarootsi kooli jaoks mitmekümne kaupa rootsi- ja eestikeelseid aabitsaid ja teisi raamatuid, mille kohta on andmed säilinud koguduse kontoraamatus alates 1797. aastast (Aarma 2000: 10–11). Seega osutas Carlblom hoopis kriitiliselt asjaolule, et aabitsad polnud alates Jheringi päevist muutunud ja olid oma aja ära elanud. Üks vanamoeline Tallinnas trükitud rootsikeelne aabits (8°, 16 lk, vt näidist) on säilinud 1769. aastast. Võimalusele, et „rootsikeelse aabitsa pikaajaline müügil püsimine lubab eeldada ka nende varasemate editsioonide sisulist alalhoidlikkust ning tüpograafilise kujunduse võrdsust”, viitas juba Hans Treumann (1970: 529–530), oletades koguni, et kasutusele jäid XVII sajandist pärit kukepildiga puulõiked ja tüpograafiline ornamentika. 1769. aasta rootsi aabitsa kukk matkib ilmselgelt Riia trükikoja aabitsakukke, mis ilustab XVII sajandi läti ja eesti aabitsaid. Edaspidi tasub uurida, mil määral jätkasid Tallinnas XVIII–XIX sajandil ilmunud aabitsad rootsiaegset traditsiooni ja kas 1641. aasta „geene” leidub ka eestikeelsetes väljaannetes. Nii võiks selguda, et Jheringi aabits polegi täielikult kadunud. Soomes pidas 1666. aastal ilmunud Johannes Gezeliuse aabits vastu 1914. aasta trükini.

Artikkel on valminud teadusteamade SF0130038s09 ja SF0050037s10 raames. Autor tänab toetuse eest Eesti Rahvuskultuuri Fondi.

²³ Nimetused *fibelbrett* ja *fibelbraet* esinevad tänaseni norra ja taani keeles (vt Bjarvin 1950).

²⁴ G. Carlblom Tartu ülikooli koolikomisjonile 7. XI 1803. EAA, f 1187, n 2, s 633 : 2, l 10–11. Sama allika põhjal on järeldatud, et Noarootsis avati 1650. aasta paiku kool, kuid pigem alustas siis õpetamist köster. Tollane pastor oli piiskop Jheringi väimees Isaac Svenonis Hasselblatt. Koolimaja ehitati Carlblomi sõnul 1693. aastal.

Arhiiviallikad

- EAA = Eesti Ajalooarhiiv, Tartu
 f 854 Eestimaa rüütelkond
 f 1187 Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Konsistoorium
 f 1211 EELK Juuru kogudus
 RA = Riksarkivet (Rootsi Riigiarhiiv), Stockholm
 Livonica II
 TLA = Tallinna Linnaarhiiv, Tallinn
 f 230 Tallinna magistraat

Kirjandus

- A a r m a, Liivi 2000. Noarootsi kultuuri- ja hariduslugu. – Noarootsi Kool läbi aegade. Noarootsi: Noarootsi Kool, lk 3–21.
- A g r i c o l a, Mikael 2007. Abckiria. Kriittinen editio. Toim K. Häkkinen. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- A l t o f, Kaja 1986. Tallinna „vaeste koolipoiste” õppekirjandus XVI sajandi teisel poolel. – Keel ja Kirjandus, nr 1, lk 35–38.
- A l t o f, Kaja 1987. Vaesed koolipoisid Tallinnas XVI sajandi teisel poolel. – Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis. Artiklite kogumik III. Tallinn: Valgus, lk 57–91.
- A l t t o a, Villem 1971. Veel vanimatest eesti aabitsatest. – Keel ja Kirjandus, nr 10, lk 598–603.
- A n d r e s e n, Lembit 1974. Vanimast eesti ja saami aabitsast. – Nõukogude Kool, nr 2, lk 163–164.
- A n d r e s e n, Lembit 1983. Episoodid eesti kooliraamatu varasemast ajaloost. – Keel ja Kirjandus, nr 9, lk 489–502.
- A n d r e s e n, Lembit 1993. Eesti Aabits reformatsioonist iseseisvusajani. Tallinn: Koolibri.
- A n d r e s e n, Lembit 1997. Eesti rahvakooli ja pedagoogika ajalugu I. Eellugu ja algus kuni Põhjasõjani. Tallinn: Avita.
- A n n u s, Endel 1989. Täiendusi ja täpsustusi eesti vanemale aabitsaloole. – Keel ja Kirjandus, nr 9, lk 558–560.
- B j a r v i n, Kjellfrid 1950. Fra fibelbrett til moderne ABC'er. En studie over norsk ABC-litteratur. Oslo: Cappelen.
- ENE 1 = Eesti nõukogude entsüklopeedia. 1. kd. A–CENT. Tallinn: Valgus, 1985.
- ER 2000 = Eestikeelne raamat 1525–1850. Toim E. Annus. Tallinn: Eesti TA Kirjastus.
- F o r s g r e n, Tuuli 1988. Samisk kyrko- och undervisningslitteratur i Sverige 1619–1850. Umeå: Forskningsarkivet.
- [Hand- Hausz- Und Kirchen-Buch, Für die Pfarrherrn und Hausz-Väter Ehtnischen Fürstenthumbs.] Reval: [s.n.], 1654–1656.
- I s b e r g, Alvin 1970. Kyrkoförvaltningsproblem i Estland 1561–1700. Uppsala: Uppsala universitet.
- K o t k a h e i m o, Liisa 1989. Suomalaisen aapisen viisi vuosisataa. Aapisten sisältö ja tehtävät kansanopetuksessa. Joensuu: Joensuun yliopisto.
- K õ p p, Johan 1959. Kirik ja rahvas. Sugemeid eesti rahva vaimse palge kujunemise teelt. Lund: Eesti Vaimulik Raamat.
- L a b r e n c e, Līvia 1988. Latviešu ābece. Rīga: Zvaigzne.

- M a s i n g, Uku 1962. Martin Gilläuse „Ehstnische Sprachbemerkungen”. – Ema-keele Seltsi aastaraamat VIII. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 112–121.
- M i l l e r, Voldemar 1978. Esimesed trükitud raamatud (XVI–XVII sajand); Raamat Rootsi koloniaalvõimu perioodil (esimeste trükikodade asutamisest kuni Eesti ala liitmiseni Venemaaga 1710. a.). – Eesti raamat 1525–1975. Ajalooline ülevaade. Tallinn: Valgus, lk 20–55.
- M ü l l e r, Georg 2007. Jutluseraamat. Koost K. Habicht jt. Toim K. Habicht, K. Tafenau, S. Omblér. Tartu: Ilmamaa.
- N a b e r, Jaak 1989. Koolid reformatsioonist Rootsi ainuvõimu kehtestamiseni Eestis (16. sajandi teine veerand – 17. sajandi esimene veerand); Koolid Rootsi riiki ühendatud Eesti alal (17. sajandi teine veerand – 1710. aasta). – Eesti kooli ajalugu. I kd: 13. sajandist 1860. aastateni. Tegevtoim E. Laul. Tallinn: Valgus, lk 70–185.
- P u k s o o, Friedrich 1937. Raamatukauplemise oludest Tallinnas XVII sajandi keskel. – Ajalooline Ajakiri, nr 1, lk 1–10.
- P õ l d v e e, Aivar 1994. Rahvaharidusest Harjumaal rootsi ajal (1561–1710). – Harju Muuseum 1989–1993. Artikleid ja aruandeid. Keila: Harju Muuseum, lk 19–47.
- S c h i e m a n n, Theodor 1894. Materialien zur Geschichte des Schulwesens in Reval. – Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands. Bd. IV. Reval: Kluge, lk 1–64.
- S t a h l, Heinrich 1632. Hand und Hauszbuches Für die Pfarherren, und Hauszväter Ehstnischen Fürstenthumbs Erster Theil Darinnen der kleine Catechismus D. Martini Lutheri, zusamt einer kleinen Zugabe In Teutscher und Ehstnischer sprache angefertigt.... Riga: Gerhard Schröder.
- S t a h l, Heinrich 1641. Leyen Spiegel, Darinnen kürztlich gezeigt wird, wie ein einfaltiger Christ Die Fest- un[d] Sontägliche Evangelia in reiner Lehr und heiligem Leben jhm zu nutze machen kan, [Winter Theil]... Revall: Heinrich Westphal, des Gymnasij Buchdrucker.
- T e i s t l e r, Gisela 1999. Fibeln als Dokumente für die Entwicklung der Alphabetisierung: ihre Entstehung und Verbreitung bis 1850. – Alphabetisierung und Literalisierung in Deutschland in der Frühen Neuzeit. Toim H. E. Bödeker, E. Hinrichs. Tübingen: Niemeyer, lk 255–281.
- T o h v e r, Liisi 1935. Lääne-Euroopa kajastusi Georg Mülleri jutlustes (1600–06). – Eesti Kirjandus, nr 1, lk 6–24.
- T r e u m a n n, Hans 1959. Trükinduse ja raamatu arheoloogiat. – Keel ja Kirjandus, nr 9, lk 560–568.
- T r e u m a n n, Hans 1970. Adolph Simoni raamatute nimestik ja teisi raamatuloolisi mistselle. – Keel ja Kirjandus, nr 9, lk 528–542.
- V ö ö b u s, Arthur 1965. Reform-attempts initiated by bishop Joachim Ihering. – Estonia christiana. Eximio domino Iohanni Köpp nonaginta annos feliciter explenti discipuli congratulantes dedicaverunt. Holmiae: Estonian Theological Society in Exile, lk 115–130.
- W e s t l i n g, G[ustav] O[skar] F[redrik] 1896. Meddelanden om folkundervisningen i Estland 1561–1710. – Kyrklig Tidskrift, lk 341–362.
- W i e s e l g r e n, Greta 1943. B. G. Forselius und die Grundlegung der estnischen Volksschule. Urkunden und Kommentar. (Äratrükk: Vetenskaps societeten i Lund. Årsbok 1942.) Lund: Gleerup.
- W i l l k e, Ingeborg 1965. ABC-Bücher in Schweden. Ihre Entwicklung bis des 19. Jahrhunderts und ihre Beziehungen zu Deutschland. Lund: Scandinavian University Books, lk 87–130.

The First Estonian ABC Book

Keywords: ABC books, Estonian, 17th century

The oldest survived Estonian ABC book dates from 1694, but there were earlier ones. According to literature the history of Estonian ABC books began either in 1575 or 1641. A critical examination of the relevant documents and a consideration of the historical context give no proof that the ABC book mentioned in 1575 was in Estonian; rather, it was probably in German or Latin. The price (27 skillings) of the book suggests that „ein brederen A b c bock” was a primer rather than a hornbook. In 1641 Joachim Jhering, the bishop of Estland, who was of Swedish origin, commissioned an Estonian-language ABC book, the catechism part of which was taken from the church manual written by Heinrich Stahl (1632). According to the mentions of the so-called Jhering’s ABC book in synod materials, visitation protocols etc. the book was first used mainly for reading to people at church or manor house. Most likely the ABC book of 1641 was a typical one signature booklet (8°, 16 pp.) like the ones printed in the neighbouring countries, and it resembled the German, Latin and Swedish ABC books printed in Tallinn. Quite possibly the earliest survived Swedish ABC book printed in Tallinn in 1769 is a reprint of the one from Jhering’s time. The same possibility should be considered for the Estonian ABC books of the 18th and 19th centuries.

Aivar Pöldvee (b. 1962), PhD, Institute of History, Tallinn University; Institute of the Estonian Language, extraordinary senior researcher, aivarpoldvee@hotmail.ee